

מה הוא ביטוי יהודי באמנות ו/או בעיצוב? יהודה מורלי

תחום העיסוק שלי הוא התיאטרון. אני מקווה שהתייחסותי לתחום זה תהיה מפרה גם לעוסקים בתחומים אחרים.

האיסור על ביטוי חזותי ואמנותי ביהדות

במושג "תיאטרון יהודי" קיים פרדוקס. באופן מסורתי התנגדה היהדות לתיאטרון ולאמנויות החזותיות בכלל. מסופר במדרש, שכאשר רות המואביה מנסה לברר אצל חמותה נעמי, מה פירוש הדבר להיות יהודיה, נעמי עונה לה: "אין דרכן של בנות ישראל לילך לבתי תיאטראות של גויים". קונפליקט חריף זה בין עולם התיאטרון לעולם היהדות קיים, כידוע, לא רק במדרש, אלא גם במציאות. גם כלפי האמנות החזותית היה יחס מגביל עוד מימי התנ"ך ("לא תעשה לך פסל וכל תמונה"). התיאטרון והאמנויות התפתחו ביוון ונתפסו בעיני חז"ל כקשורים לעבודה זרה, לגילוי עריות ולשפיכות דמים.

עד לא מזמן אי-אפשר היה לחשוב על שיתוף פעולה כלשהו בין התיאטרון ליהדות, אך בעשרים השנים האחרונות מתחוללת תופעה חדשה: אנשים דתיים רבים עוסקים בתיאטרון מבלי לעזוב את הדת, ומאידך, אפשר לראות גם אנשי תיאטרון החוזרים אל הדת מבלי לנטוש את התיאטרון. נוסף לכך, מדגישים יותר ויותר רבנים את אי-האפשרות להתעלם בימינו מעולם התקשורת והתיאטרון. לאחרונה התפרסמו גם ספרים העוסקים בשאלות הלכתיות העולות בעיסוק בתיאטרון ובאמנות. דבר זה מוכיח שהתיאטרון והאמנות החזותית הפכו לגיטימיים בחברה הדתית.

העשייה התיאטרונתית האינטנסיבית בחברה הדתית היא אמנם תופעה חדשה, אך תיאטרון יהודי קיים כבר שנים רבות.

גוונים בתיאטרון היהודי

התיאטרון היהודי מתפצל לכמה ענפים:

1. גוף מרכזי – בו היצירה היא יהודית באופן מלא (נושא יהודי, אמן יהודי, קהל יהודי). כדוגמה לענף זה יכולים לשמש המחזות של התיאטרון היהודי באיטליה מהמאה ה-16 עד המאה ה-18 (כגון **צחות בדיחותא דקידושין**, מאת סומו; **לישרים תהילה**, מאת רמח"ל), המחזות של תקופת ההשכלה (למשל **על קלות דעת וצביעות**, מאת וולפסון), או התיאטרון והקולנוע ביידיש (אוסף יצירות מרתקות כמו: **ימות המשיח**, מאת גולדפאדן;

פרופ' יהודה מורלי מכהן כראש החוג ללימודי תיאטרון באוניברסיטה העברית. כתב ספרים ומאמרים על פול קולדל וז'אן ז'אנה, כיוצרים של סוג חדש של תיאטרון קדוש. אחראי על תוכנית ייחודית, לתלמידי מ"א ודוקטורט, המוקדשת לתיאטרון יהודי. כתב וביים מחזות (גימפל תם, תיאטרון החאן, 1982; 1983; Tombeaux de poupées, Palais de Chaillot, 1983; היפה שבקולות, ניסן נתיב, 1989; קולות, אספקלריא, 2006).

מירל'ה אפרת, מאת גורדין; **דער ווילנער חזן**, מאת אולמר). לרבים מהמחזות הללו יש מודל מערבי, אך הם עובדו לקהל יעד יהודי.

2. ענף צדדי – המחזאי או הבמאי יהודי, אך הנושא והקהל אינם יהודים. במקרים כאלו הזהות היהודית של היצירה ניכרת רק בין השורות, אם בכלל. מעניין להגדיר מה יהודי ביצירתם של המחזאים היהודים הרבים, שכתבו בגרמניה, צרפת, אנגליה וארה"ב. רשימת השמות של יוצרים אלה היא ארוכה, כיון שבמאות ה-19 וה-20 יהודים רבים מאד עסקו בתיאטרון ובקולנוע.

3. ענף צדדי נוסף – הנושא יהודי, אך האמן והקהל אינם יהודים. כדוגמא לענף זה יכולים לשמש כל המחזות התנ"כיים של המאות ה-16 וה-17. על אף צדדיותו של ענף זה, חשיבותו רבה מאד: דמויות כמו שמשון, שאול, דוד, אסתר, יהודית ועוד, שימשו השראה למחזאים ולבמאים יהודים ושיאנם יהודים כאחד. ההשוואה בין יצירה של יהודי ושל מי שאינו יהודי באותו נושא, עשויה ללמד הרבה.

4. קשה למדי להגדיר את מעמדו של התיאטרון הישראלי כסוג של תיאטרון יהודי. יש בתיאטרון הישראלי יצירות שהן שייכות במובהק לתחום התיאטרון היהודי, מכיוון שהן עוסקות בנושא יהודי, אף אם מעמדה שלילית. מעניין יהיה לבחון את ההיבטים היהודיים של מחזות ישראליים שאינם עוסקים בנושאים יהודיים מובהקים. כיום מתפתחים במקביל תיאטרון יהודי עשיר מאד בחוץ לארץ, עם יוצרים כמו גרומברג ואתלן, ווסקר ועוד, ובארץ קיימת תופעה חדשה של קבוצות דתיות העוסקות בתיאטרון או בקולנוע (כמו למשל בית ספר לקולנוע 'מעלה', תיאטרון תאיר, בוגרות אמונה, אספקלריא, שולי רנד, וקבוצות שונות של נשים חרדיות העוסקות בתיאטרון). כמו כן, בשלושים השנים האחרונות קיימים יוצרים המחפשים ליצור שפת תיאטרון יהודית ייחודית: יוסי זרעאלי, גבי בן שמחון, מיכל גוברין, דני הורוביץ, קבוצת התיאטרון הירושלמי ועוד.

ניסיון להגדרת מאפיינים צורניים של התיאטרון היהודי

מספר דברים מאפיינים את היצירה היהודית בהשוואה ליצירה הכללית:

1. **שימוש בהומור ובפרודיה** – אמנים יהודים בחוץ לארץ כמו ז'ק אופנבאך, מל ברוקס או וודי אלן, לוקחים נושא או סגנון מערבי ומעוותים אותו. הפרודיה היא המומחית שלהם. אופנבאך לועג לצורות האציליות של האמנות המערבית, כמו האופרה, ולנושאים כמו המיתולוגיה היוונית (למשל *La Belle Héléne*), הכתוב ע"י יוצר יהודי אחר, לודביק הלוי). כל הסרטים של מל ברוקס הם פרודיות הנשענות על סגנונות מערביים מבוססים, כמו המערבון, סרטי אימה וכו'. אולי בעומק, אמן יהודי בחוץ לארץ מנוכר לתרבות השלטת ומביט בה מבחוץ.

2. **גורל והשגחה** – התפיסה השלטת בתיאטרון מאז ימי הטרגדיה היוונית ועד ימינו היא, שהאדם כבול ע"י גורל עיוור ונדון לאבדון (שייקספיר, רסין, בקט). אחד המאפיינים של איש תיאטרון יהודי הוא מבט פחות אפל על גורלן של דמויותיו. **מירל'ה אפרת** נשען על **המלך ליר**, אלא **שהמלך ליר** הוא מחזה קודר ומיואש המבליט את הצד האבסורדי של הקיום האנושי, כאשר **מירל'ה אפרת** מסתיים באופן אופטימי בבר-המצווה של הנכד. הקונפליקט בין הדורות מוצא בו פתרון דרך השלישי. המחזה העומד במרכז התרבות המערבית, **רומיאו ויוליה**, מביא את האבסורד לשיאו. כאשר

הוא עובר עיבוד מוסיקאלי (West Side Story) ע"י קבוצה של יוצרים שכולם יהודים (לורנטס, ברנשטיין, סונדהיים, רובינס), המחזה מסתיים בקרן אור. כאשר בישראל יוצרים את המחזמר **קזבלן**, הנשען על West Side Story, הוא מסתיים באופטימיות רבה בברית המילה ובהשלמה של הקונפליקט העדתי. מול בקט המיואש (**מחכים לגודו**, **סוף-משחק**), המחזאי יונסקו, שמוצאו יהודי, מציע במחזות האבסורד שלו מבט יותר חומל ומואר על המציאות.

3. **שילוב בין צחוק ודמע** – יצירות רבות, בתיאטרון היידיש בפרט, ובתיאטרון היהודי בכלל, נעות בין רגעים מרגשים לבין מצבים מעוררי צחוק (גולדפאדן, גרומברג, אטלן, חנוך לוין). ההיבט הזה מתגלה לא רק במחזות אלא באמנותם של שחקנים יהודים דגולים, כמו למשל שלמה מיכואלס, מולי פיקון, מוריס שוורץ, צילה צ'לטון (השחקנית שעבורה כתב יונסקו את **הכיסאות** ואת **המלך נוטה למות**).

4. **תיאטרון מוסיקלי** – שורשי התיאטרון היהודי נמצאים בפורימספיל, שהוא סוג של תיאטרון מוסיקלי. יצירתו של גולדפאדן, אבי תיאטרון היידיש, היתה שייכת כולה לתחום התיאטרון המוסיקלי. התבנית של המחזמר של ברודווי נוצרה, במידה רבה, על ידי יוצרים יהודים שהושפעו מתיאטרון היידיש.

מרכז ופריפריה בתיאטרון היהודי-ישראלי

בישראל יש כיום סוגים שונים של אמנות יהודית. במרכז קיימות יצירות המשתמשות ביהדות כחומר תרבותי בלבד, תוך ביקורת חריפה כלפיה. יצירה כמו **ויאמר וילך**, יצירת מופת, שופטת את התנ"ך מנקודת ראייה מערבית לגמרי.

בפריפריה קיימים יוצרים בתחומי אמנות שונים, המנסים ליצור יצירות, שיש בהן איכות של תפילה – קשר בלתי אמצעי בין האדם לבורא. יוצרים אלה פועלים בתנאים קשים במיוחד, ללא כל תמיכה, לא מצד הממסד התרבותי, שדוחה כל יוצר אמוני, ולא מצד הממסד הדתי, שמעוניין בתרבות בעיקר כבידור לשעות הפנאי, ולא כאתגר רוחני.

בעולם החרדי קיימת פריחה בתחומי היצירה והאמנות השונים. מכיוון שזו חברה שבאופן מוצהר אינה מעוניינת להתחבר לתרבות החילונית, נוצר צורך לספק את צרכי התרבות של החברה באופן פנימי. גם בתחום הקולנוע קיימת עשייה עניפה בציבור החרדי (סרטיהם של חברות הפקה כמו "האחים גרובייס", "ניצוצות של קדושה" ועוד). סרטים אלה מיועדים בעיקר לילדים ולנוער, ועוסקים בעלילות מההיסטוריה היהודית, ואף בהתמודדות עכשוויות עם קשיי ההווה לאור היהדות.

הרנסנס התרבותי הזה לא פסח על תחומים נוספים כמו המחול (מכללת "אורות", יוצרים כמו אבי אסרף ועוד), האמנות הפלסטית (מכללת "אמונה", מכללת תלפיות, ויוצרים אמוניים כמו ישראל הירשברג, ברוך נחשון, חנה נוסבוים ועוד), והשירה (קבוצת "משיב הרוח"). תיאטרון יהודי אמוני בעל סגנון מקורי דורש תהליך חיפוש ממושך ורציני. קיימים קבוצות ויוצרים, שמנסים לפעול ליצירת שפת תיאטרון חדשה, הנאמנה ליהדות, לא רק מבחינה הלכתית, אלא גם מבחינות עמוקות יותר. קבוצות אלו פועלות כמעט ללא תמיכה תקציבית וללא עידוד מצד החברה הדתית ומוסדותיה. בימינו יצירות כאלה יכולות לקרום עור וגידים, או בתנאי התנדבות מוחלטים של כל המעורבים (כמו "תיאטרון רוממות", של נשות גוש-עציון, שהעלה מספר מחזות זמר בעקבות התנ"ך), או בהצגות יחיד או במספר מצומצם של שחקנים (כמו תיאטרון עמוקה, שמעלה את "ניסים ונישואין").

התנאים הכלכליים מכתיבים מצב של חוסר תעוזה וחוסר יכולת להגשים באופן מלא את החזון האמנותי של יוצרי התיאטרון האמוני.

היחסים בין המרכז לפריפריה הם חד־צדדיים. היוצרים האמוניים בפריפריה מודעים לעולם התיאטרון הישראלי שבמרכז, אך המרכז אינו נותן מקום לביטוי תיאטרוני אמוני.

התיאטרון היהודי עשוי להיות גשר בין יוצרים בעלי רקע שונה (דתי וחילוני). קיים צורך מהותי בהקמת מסגרת של מעבדה, בה ניתן יהיה לתור אחר דרכים משמעותיות ליצירה יהודית שורשית.